

Téglási András – Magyar Áron

Az Aranybullától az Emberi és polgári jogok nyilatkozatán át a Lánchíd-törvényig – Szemelvények a tulajdonhoz való alapjog témaköréből

Szeretettel ajánljuk ezt az írásunkat Horváth Attila professzor úr 65. születésnapjára!

Amennyiben egy napjainkban is ismert jogintézményt kívánunk vizsgálni, óhatatlanul érdemes visszanyúlni az európai és hazai jogrendszer fejlődésének kiindulásához. Horváth Attila professzor úr immáron több évtizedes tudományos munkája a legcsodálatosabb példa arra, hogy korunk modern jogi fogalmainak elemzése nem végezhető el a történeti alapok stabil lefektetése nélkül. Horváth Attila professzor úr jog- és államtudományi területen kifejtett oktatói és kutatói munkája generációk részére meghatározó és a magyar tudomány örökös állócsillaga.

Jogtörténeti előzmények a tulajdonjoggal kapcsolatban (római jogi kitekintés)

Horváth Attila professzor úr kiváló és következetes megállapítása, miszerint „[a] tulajdon nélküli »aranykor« eszméje csak mítosz”,¹ többször és több helyen, jogtörténeti és egyéb történeti forrásokban is beigazolódott. Már maga a tízparancsolat is tulajdonvédelmi és kifejezetten magántulajdon-védelmi rendelkezéseket írt elő és iktatott be.² A magántulajdon szentsége és védelme már a felvilágosodást megelőzően megjelent a legősibb jogrendszerekben.³ A legősibb társadalmak tulajdonfelfogása kapcsán meg kell jegyezni, hogy a földtulajdont illetően a kollektív, míg az egyéb használati tárgyak esetén

¹ HORVÁTH 2019: 349–350.

² Lásd MTörv 5,21.

³ Lásd akár *Hammurabi törvényei* között is (34. §), elérhető KMO SKÓ 1911 fordításában.

a magántulajdon volt a jellemző, a későbbiekben azonban, az ókori fejlett jogrendszerekben ez már differenciálódott.⁴

Elsősorban leszögezhető, hogy a római jog messzemenőig védelmezte az egyén tulajdonát. A tulajdon részjogosítványait, valamint a tulajdon védelmének rendszerét is először a római források között találjuk meg egészen kikristályosodott mértékben.⁵ A tulajdon definíciója Brósz Róbert és Pólay Elemér *Római jog*⁶ című műve alapján: „egy dolog feletti teljes hatalom”, amelynél fogva „a magáéban mindenki mindazt megtehet, amivel nem zavar másokat”.⁷ Benedek Ferenc definíciója is erre utal: „a dologi jog, amelynél fogva a tulajdonos a tulajdon tárgyául szolgáló dologra bárki jogosulatlan behatását kizárhatja”.⁸

A magánjogi vizsgálódást itt érdemes megtörni egy pillanatra. Habár tudjuk, hogy a római állam és jog meglehetősen magánjogi alapú volt, felmerülhettek bizonyos esetek, amikor az állam beavatkozása volt szükséges a magántulajdonba. Ehelyütt kifejezetten a földtulajdont érintő ilyen behatás vizsgálata lehet számunkra érdekes. Tulajdonképpen a kisajátítás jogilag meghatározott keretek között zajló jogintézményét keresve lehet rábukkanni az *expropriatio* intézményére. A római jogi tankönyvek szerint a római állam nem kedvelte az ilyen kvázi erőszakkal, állami közhatalommal kikényszerített tulajdonkorlátozást. Inkább az adásvétel jogintézményével próbálták rendezni az olyan helyzeteket, amikor egy terület kisajátítása volt szükséges. Természetesen itt is megjelenhetett az állami kényszerrel létrehozott ügylet. Alapvetően viszont igyekeztek kerülni az állam erőszakos beavatkozását az ilyen ügyletekbe.⁹ A tankönyvek meglehetősen nagy egyetértésben vannak abban, hogy a köz joga a kisajátításhoz talán csak a posztklasszikus korban kapott teljes elismerést. Tudjuk, hogy a magánjogi jellegű állami berendezkedés az egyre inkább birodalmi jelleget öltő Rómában fokozatosan elhalványult, és helyet adott a közjogias állam kialakulásának,¹⁰ talán ennek is köszönhető, hogy ezzel egy időben tudott a kisajátítás előtérbe kerülni.

Már a római jog imént idézett gondolkodásmódjából is kitűnik, hogy a kisajátítással okozott kár megtérítését szükségszerűvé tették. Erre utal az, hogy inkább egy konszenzuson alapuló adásvételt láttak célszerűbbnek, mint egy kényszerített elvételt.

A Római Birodalom bukása után következő évszázadokban a középkor folyamán teljesen megváltozott az államhatalom és a jog hozzáállása a magántulajdon (gondolunk itt a föld-magántulajdonra is) korlátozásának kérdésköréhez. A középkorban a magántulajdon, illetve

⁴ KISTELEKI 1998: 34–35.

⁵ Lásd erről: DELI 2020: 116.

⁶ BRÓSZ–PÓLAY 1974.

⁷ BRÓSZ–PÓLAY 1974: 520.

⁸ FÖLDI–HAMZA 2014: 933. margószám.

⁹ BRÓSZ–PÓLAY 1974: 524. margószám; FÖLDI–HAMZA 2014: 943. margószám.

¹⁰ FÖLDI–HAMZA 2014: 208. margószám.

ezen belül a földtulajdon szabad élvezetét a különböző előjogok (uralkodói, földesúri stb.) korlátozták.¹¹ Ekkor lényegében magánjogi jogosultságokkal igazgatta a földet a tulajdonosa, sőt az uralkodó, illetve a korona magántulajdonába került a föld, ezért a közhatalommal felruházott uralkodó lényegében korlátozástól mentesen rendelkezhetett a földekről, így a kártalanítás/kártérítés szükségessége is elhalványult. Csak és kizárólag egy felsőbb isteni hatalomnak volt alárendelve az uralkodó.¹²

Az alkotmányos tulajdonjog modern alapjai

Alapelv, hogy a tulajdon kizárólagos és másokat kirekesztő jellege *eo ipso* védelemre szorul, azonban ennek megértéséhez először a *tulajdon és az azzal kapcsolatos jogosítványok jogelméleti, társadalomelméleti megalapozottságát* érdemes némiképp körüljárni.

Kiindulópontunk a 18. és 19. századi *polgári átalakulás ideje*. A korábbi feudális viszony között a jobbágyság alávetettsége elméleti alapon sem tette lehetővé, hogy a magántulajdon a társadalmi berendezkedés alapja legyen. Ez természetesen akkor igazolható, ha axiómának vesszük, hogy a modern kapitalista rendszerek alapja, minden egyén alapvető joga a magántulajdonhoz való jog, és ennek védelme az állam feladata.

A feudális rendszerben a gazdasági és a politikai hatalom összefonódott. Egy birtokosi réteg kizárólagos magántulajdonába kerültek a termelőeszközök, vagyis a földek, így szükségszerűen ők alkották az államapparátus vezetőit is. Nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy így az állam sok esetben magántulajdoni alapon szerveződött. Tehát végső soron a magántulajdon és a közhatalom politikai és gazdasági összefonódása egy szűk birtokosi réteg kezében ahhoz vezetett, hogy az állam vezetői egyben a hatalom korlátlan birtokosai, tehát a jog alkotói és alkalmazói voltak egy személyben. Így a jog nem tudta azt a szerepet ellátni, hogy az állami önkénnyel szemben védelmet, korlátot biztosítson.¹³

A feudális viszonyok felbomlásában a polgárság vezető szerepet vállalt. Lényegében a mai gondolkodás alapja itt keresendő. A polgári forradalmak alapvető célkitűzése, hogy alkotmányos keretek közé tereljék a korábban abszolút hatalommal rendelkező államot.¹⁴

A *tulajdonhoz való jog mint alapvető szabadságjog* ekkoriban, a 18–19. század fordulóján nyert először széles körben teret. A polgárság klasszikusan mindig – a saját politikai és társadalmi pozíciójának megerősítése érdekében – támogatta, hogy a tulajdonjog mint alapvetően védendő jog minél magasabb szinten elismerést nyerjen. A feudális korban

¹¹ FÖLDI 2020: 406.

¹² FÖLDI 2020: 78.

¹³ SZILÁGYI 2006: 148–149.

¹⁴ SZILÁGYI 2006: 153.

a tulajdon értelmezése a földbirtok és az azzal kapcsolatos termelőeszközök feletti konkrét rendelkezési jogosultságot jelentette. Tehát egy konkrét, körülhatárolható rendszer volt. Ezzel szemben itt a polgári, liberális átalakulás korában a tulajdonjog egy absztrakt fogalmi meghatározást kapott. A szabadság és a tulajdon egymással szorosan összefüggő fogalmi rendszert alkotott. Ezen elv mentén a korábbi hűbéri rendszer is felbomlott. A hűbéres alávetettsége gazdasági, társadalmi alávetettséget is jelentett. Ezt az alávetettséget pedig lényegében a földtulajdon közvetítette a maga konkrét formájában. Ez alapján könnyen belátható, hogy a tulajdon szabadságával – mint alapvető követelménnyel – a feudális hűbéri rendszer alapelvi szinten került összeütközésbe. Ha kézzelfogható bizonyítékot keresünk erre, akkor az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* (1789) 17. cikkét kell megvizsgálni.¹⁵

A tulajdon védelme a 18. század végétől már megjelent a védendő alkotmányos alapjogok között.

Az első generációs alapjogok körében találjuk meg tehát a *tulajdonhoz való jogot*, illetve a *tulajdon szabadságának* kifejeződését. A modern polgári demokráciák kialakulásakor – és azóta is – az egyik legfontosabb alapjog¹⁶, a polgári alkotmányok egyik legfontosabb része lesz. A fentiek alapján le lehet vonni azt a következtetést, hogy a polgári átalakulás mindmáig érezhető egyik legnagyobb vívmánya és a kapitalista piacgazdaságok alapja ez az alapjog.

A feudális gondolkodásmódban fel sem merült a francia forradalomban már alapelvi szinten megjelenő „minden ember egyenlő” elv.¹⁷ A polgári változás eszmetörténeti alapja talán a *szerződéselméletek kialakulásának idejére* tehető. A szerződéselméletek jó kiindulási alapot nyújtanak, ezek mentén megérthető az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* 17. cikke. Egy adott politikai közösségben az ember státusát meghatározó szerződésről van szó. Lehetséges ezt a szerződést absztrakt módon értelmezni. Jean-Jacques Rousseau a francia felvilágosodás korában egy ősi természetes állapothoz való visszatérést képzelt el, amelyet úgy lehet elérni, hogy a társadalom tagjai természetes jogaikról az állam (ami Rousseau-nál a közakaratot testesíti meg) javára lemondanak, majd e jogokat visszakapják, de már állampolgári jogok formájában.¹⁸ Ebből következik, hogy a korábbi állapotot az egyének önként elengedik. Ebbe az elvi meghatározásba az is beletartozik, hogy a korábbi nagybirtokosi réteg is lemond a korábbi, középkori, rendi, feudális kiváltságairól. Majd az állam a fenti redistributív módon visszaosztja, de már szélesebb körben, állampolgári jogok formájában.

¹⁵ MENYHÁRD 2004: 24–32.

¹⁶ Az olyan első generációs alapjogok, mint a szólásszabadság és az ehhez kapcsolódó jogok mellett. Lásd bővebben: TÉGLÁSI ANDRÁS 2013: 45. skk.

¹⁷ EPJNY 1. cikk.

¹⁸ Megerősíti ezt: SOMODY-SÁRI 2008: 16 skk.

Így az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* ezzel az elmélettel összecseng, amikor kiszélesíti minden egyénre a szabadságjogok megfogalmazott katalógusát.

Az angol gondolkodók közül *John Locke* fejt ki alaposabban a tulajdonhoz való jogot. Az angol, locke-i – meglehetősen tágra felfogott – tulajdon terminológiájába beletartozik az élet, a szabadság, illetve a birtokolt javak is. Viszont Locke magát a tulajdont szűkebben is értelmezi. Nála a magántulajdon a munka útján jöhet létre, tehát amennyiben valaki egy, az Isten által közös birtokába adott földterületet megművel, ezáltal hozzáteszi a munkáját, megszerzi annak tulajdonjogát. Ez merőben eltérő a kontinentális gondolkodástól, a rousseau-i gondolattól.¹⁹ Az angol polgári forradalom szervezésében tudott végbemenni, mivel itt az elméleti megalapozottság is mélyebbre nyúlik. Látható ez akár a parlamenti szuverenitás elvéből is.²⁰ Puffendorf és Grotius tanai szerint a természeti közös tulajdonlás állapotát a megegyezés vagy a hozzájárulás fogja magántulajdoni állapottá változtatni.²¹

Érdekes kitekintés, hogy az állam és a magántulajdonnal rendelkezők összeütközése a történelem során rengeteg formában előfordult. Ahogy arra már korábban utaltunk, a római jogban is ismert volt az *expropriatio* intézménye. A tulajdonjog ilyen szintű korlátozásától viszont az alapvetően a magánautonómiára építő római jog a posztklasszikus korig inkább tartózkodott.

Az alkotmányos tulajdonhoz való jog megjelenési formái

Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* 1789-ben született meg a nagy francia forradalom vívmányaként, de nem lehet arról beszélni, hogy egy francia „unikum” lett a szabadságjogok ilyesfajta katalógusa. A Nyilatkozat 17. cikkelyében megjelenik egy igencsak előremutató és az elmúlt több mint 200 évben is tovább élő alapelv: a tulajdontól való megfosztás intézményének igencsak szigorú korlátai. A Nyilatkozat kimondja, hogy valakit a tulajdonjogában korlátozni csak közösségi érdekből, törvényes alapon megállapított szükségesség, előzetes és igazságos kártalanítás mellett lehetséges. Ezzel az alapelvvel megállapított minimális követelmények képezik az alapját a tulajdonjoggal összefüggő modern alkotmányos gondolkodásnak.

A német jogfejlődésben is gyökeret vert ez a gondolatmenet. A *weimari alkotmány* 153. cikke ehhez nagyon hasonló rendelkezéseket tartalmaz.²²

¹⁹ BOROS 2013: 5. fejezet.

²⁰ Lásd bővebben DEZSŐ 2007: 5. fejezet 1. ponttól.

²¹ BOROS 2013: 5. fejezet.

²² MENYHÁRD 2004: 2. lábjegyzet.

Ha összevetjük a weimari alkotmányt az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatával*, belátható, hogy itt már a rendelkezés középpontjában a kisajátítás áll, a kisajátítási eljárások alapelveit fektetik le itt.

Menyhárd Attila hivatkozott írásának logikáján továbbhaladva a *Grundgesetz* (GG) 14. cikkét érdemes megemlíteni. Menyhárd ennek kapcsán a német Schwerdtfegerre hivatkozik,²³ szerinte a GG 14. cikkelyét a régi weimari alkotmány 153. cikkelye alapján kialakult bírói gyakorlat hívta életre. Ez látható abban is, hogy a GG rendelkezései már kifejezetten a kisajátítási eljárásra specializálódtak.

A német alkotmányfejlődés és a német alkotmánybíróság gyakorlata nagy hatással volt a magyar alkotmányjog-tudomány fejlődésére.²⁴

Kérdés, hogy a GG-ben megjelenő, pontosan körülhatárolt szabályrendszer közvetlenül alkalmazható-e a gyakorlatban. Kifejezetten a GG 14. cikkének közvetlen érvényesíthetőségét a német Bundesverwaltungsgericht is többször vizsgálta. A közigazgatási jog és a GG 14. cikkelyének alkalmazása egyes építési ügyekben merült fel kérdésként.²⁵ Végső következtetésként arra jutott a német közigazgatási felsőbb bíróság, hogy építkezésekkel kapcsolatos szomszédjogi vitákban az egyes építési törvények, jogszabályok megfelelően szabályoznak, így közvetlen hivatkozás a GG-re nem lehetséges. Itt a GG 14. cikkely (1) bekezdésének második fordulata az, ami a közvetlen alkalmazást kizárja.²⁶

A magyar jogfejlődés korai szakasza

A legkorábbi történeti dokumentumokra és az Aranybulla rendelkezéseire visszautalva kijelenthető, hogy már az Aranybulla is deklarálta a *serviensek* tulajdoni, tulajdonjogi jogosítványainak (illetve ezek egy részének) védelmét. Ezen rendelkezéssel kapcsolatosan ki kell emelni, hogy az Aranybulla ezen pontjai a bírósághoz fordulás (Aranybulla 1. cikk) jogának együttes értelmezésével kapnak igazán fontos alapjogi motívumot.²⁷

A magántulajdon alapvető közjogi védelmét a korai (osztrák hatás alatt álló) polgári átalakulás küszöbén álló magyar jogrendszerben is fel lehet fedezni. Az ekkor Magyarországon is hatályos Osztrák Polgári Törvénykönyv 354. §-a úgy rendelkezett, hogy „[a] tulajdon

²³ SCHWERTFEGER 1983, idézi: MENYHÁRD 2004.

²⁴ Ezt megerősíti TRÓCSÁNYI–SCHANDA 2014: IV. fejezet.

²⁵ Ahogyan a magyar közigazgatási bíráskodás korai időszakában is felmerültek az építési joggal kapcsolatos kérdések, erről lásd: PATYI 2019: 23.

²⁶ BÖNKER 1994: 506–511, idézi: MENYHÁRD 2004.

²⁷ HORVÁTH 2022: 108.

azon szabadság, miszerint valaki a dolog állagával s annak hasznaival kénye szerint bánhatik, s abból minden mást kizárhat.”²⁸

A magyar Kúria joggyakorlata tükrözte is ezt.²⁹ A leglátványosabb megvalósulás talán az 4752/1928. számú kúriai ítélet, amelyben az olvasható, hogy a „tulajdonost a törvények és más jogainak korlátai között a tulajdon tárgya felett teljes és kizárólagos jog illeti”. Ebből látható, hogy a korábban kifejtett jogfilozófiai alapok a magyar jogrendszerre is hatottak, habár itt az osztrák hatás igen jelentős.

A magyar jogfejlődésben a magántulajdon jogszerű és törvénybe foglalt korlátozása először a Lánchíd építése kapcsán (vagyis lényegében egy építési jogi vonatkozású ügyben) merült fel, itt fedezhetünk fel egy kvázi kisajátítási eljárást. A „kvázi” jelzőt itt abban az értelemben használjuk, hogy a törvény pusztán arról rendelkezett, hogy bizonyos földtulajdonokat el kell vonni, azonban ez inkább egy kazuisztikus szabály volt, mintsem egy gyakran és formalizáltan alkalmazott intézmény.³⁰

Ebben az időszakban már érezhető, hogy a magántulajdon értelmezésének statikus elméletét felváltja egy dinamikus rendszer. A dinamikus rendszer alatt az értendő, hogy a magántulajdon elvonásával kapcsolatban a nemzetgazdasági érdek, vagyis a közérdek előtérbe kerül. A közérdekre való hivatkozás pedig esetünkben a magánfél vagyonának elvonását is megengedheti. Látható egy olyan kitétel is az 1836-os törvényből, hogy a jogalkotó rendelkezik a megfelelő kártalanításról, ezzel kapcsolatban egy jogorvoslati rendszert is ad, vagyis végső soron egy eljárási szabályrendszert alakít ki, noha ismételtelen kiemelendő, hogy ez a szabályrendszer kifejezetten csak a Lánchíd építésével kapcsolatosan vált hangsúlyossá.

A 19. század vége felé érzékelhető az európai gondolkodásra szintén ható eszmerendszer, amely a katolikus egyház irányából érkezett, és szintén a magántulajdonnal és annak korlátaival volt kapcsolatos. Ez XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklikája, amelyet kiegészített XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű apostoli körlevele. Ezekben észrevehető, hogy a katolikus egyház is integrálta a polgári átalakulás filozófiai hatásainak egy apró részét, ami abban nyilvánul meg, hogy a fenti pápai körlevelek nem a magántulajdon korlátozhatatlan szentségét emelték ki, hanem a vagyonnal együtt járó társadalmi felelősséget³¹, amely lényegében a közérdek előtérbe helyezésével valósítható meg, amennyiben a köznek szüksége van az egyén vagyonára a köz érdekeinek védelme érdekében. Pontos idézet alapján: „Az állam tehát – mindig a természetjog és az isteni jog

²⁸ MÁRKUS 1907: 75.

²⁹ Ezt a joggyakorlatot és a későbbi átalakulást kiválóan ragadja meg HORVÁTH 2023: 114–141.

³⁰ 1836. évi XXVI. tc. 6. §.

³¹ Ez a társadalmi felelősség a második világháborút követően kibővített keretet kapott, azonban ennek vizsgálata külön dolgozatot igényelne. Lásd KOVÁCS 2011: 8.

keretein belül – a közjó valóságos követelményei alapján pontosan és részletesen előírhatja, mi szabad a tulajdonosnak a tulajdon használatában és mi tilos. Sőt, az Isten az emberi okosságra és az államra bízta a magántulajdon körülírását.”³²

Irodalom- és forrásjegyzék

1836. évi XXVI. törvénycikk egy állandó hidnak Buda és Pest közötti építéséről
- BOROS Gábor szerk. (2013): *Filozófia*. Budapest: Akadémiai.
- BÖNKER, Christian (1994): Baurechtlicher Nachbarschutz aus Art. 14 Abs. 1 Satz 1 GG? *DVBl*, 1994/1, 506–511.
- BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér (1974): *Római jog*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- DELI Gergely (2020): A tulajdon mint fétis. In EL BEHEIRI Nadja – SZABÓ István (szerk.): *Viginti quinque annis II. Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére, a PPKE JÁK 25. tanévében*. Budapest: Pázmány Press, 115–123.
- DEZSŐ Márta et al. (2007): *Alkotmánytan I*. Budapest: Osiris.
- FÖLDI András szerk. (2020): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest: ELTE Eötvös.
- FÖLDI András – HAMZA Gábor (2014): *A római jog története és intézményei*. Budapest: Nemzedékek Tudása.
- HORVÁTH Attila (2019): A magántulajdon szentsége. In PÁSZTOR Péter et al. (szerk.): *Magyar politikai enciklopédia*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 349–350.
- HORVÁTH Attila (2022): Az 1222. évi Aranybulla ellenállási joga mint történeti alkotmányunk vívmánya. In MEZEY Barna (szerk.): *Az Aranybulla a jogtörténetben*. Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 103–118. Online: https://doi.org/10.47079/2022.mb.aranybulla.1_5
- HORVÁTH Attila (2023): A Legfelsőbb Bíróságtól a Kúriáig (1990–2022). In BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Budapest: Kúria, 114–141.
- KISTELEKI Károly et al. (1998): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor – feudális kor*. Budapest: HVG-Orac.
- KMOSKÓ Mihály (1911): *Hammurabi törvényei*. Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Online: https://epa.oszk.hu/eme/books/b1_234480.pdf
- KOVÁCS Júlia Marianna (2011): Megvéd-e a jog az éhenhalástól – avagy megvalósulhat-e az élelemhez való jog a XXI. században? *De Iurisprudentia et Iure Publico*, 5(4), 381–423.
- MÁRKUS Dezső (1907): *Az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv mai érvényében*. Budapest: Grill Károly.
- MENYHÁRD Attila (2004): A tulajdon alkotmányos védelme. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 6(5–6), 24–32.
- PATYI András (2019): *A magyar közigazgatási bíráskodás elmélete és története*. Budapest: Dialóg Campus.
- XI. Pius pápa „*Quadragesimo anno*” kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról (1937). Budapest: Szent István Társulat.
- SCHWERTFEGGER, Günther (1983): *Die dogmatische Struktur der Eigentumsgarantie. Vortrag gehalten vor der Berliner Juristischen Gesellschaft am 27. Oktober 1982*. Berlin: De Gruyter. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110900507>
- SOMODY Bernadette – SÁRI János (2008): *Alapjogok. Alkotmánytan II*. Budapest: Osiris.
- SZILÁGYI Péter (2006): *Jogi alaptan*. Budapest: Osiris.
- TÉGLÁSINÉ KOVÁCS Júlia (2014): Vélemény- és sajtószabadság. In CSINK Lóránt (szerk.): *Alkotmányjog*. Budapest: Novissima, 44–55.
- TRÓCSÁNYI László – SCHANDA Balázs (2014): *Bevezetés az alkotmányjogba*. Budapest: HVG-Orac.

³² XI. Pius pápa „*Quadragesimo anno*” kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról 1937: 13–14.